

КОНСТИТУЦІЙНІ МОДЕЛІ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВА НА СЕЦЕСІЮ ЕФІОПІЇ ТА СЕНТ-КІТС І НЕВІС

CONSTITUTIONAL MODEL OF SECURING THE RIGHTS TO SECESSION ETHIOPIA AND SAINT KITTS AND NEVIS

Кравцова З.С.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри конституційного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

У статті аналізується конституційні моделі закріплення права на сецесію та механізм його реалізації у Ефіопії та Сент-Кітс і Невіс, визначаються переваги і недоліки такого закріплення. Робиться висновок, що існує три моделі закріплення права на сецесію в конституціях зарубіжних країн: право на сецесію взагалі відсутнє; право на сецесію лише задекларовано; право на сецесію закріплено, і визначено чіткий механізм його реалізації.

Ключові слова: право на сецесію, конституційний механізм, моделі конституційного закріплення, федерація, суб'єкт федерації, народ.

В статье анализируются конституционные модели закрепления права на сецессию и механизм его реализации в Эфиопии и Сент-Китс и Невис, определяются преимущества и недостатки такого закрепления. Делается вывод, что существует три модели закрепления права на сецессию в конституциях зарубежных стран: право на сецессию вообще отсутствует; право на сецессию только задекларировано; право на сецессию закреплено, и определен четкий механизм его реализации.

Ключевые слова: право на сецессию, конституционный механизм, модели конституционного закрепления, федерация, субъект федерации, народ.

The article analyzes the constitutional right to consolidate the model of secession and the mechanism of its implementation in Ethiopia and Saint Kitts and Nevis, defined the advantages and disadvantages of such consolidation. It is concluded that there are three models of securing the right to secession in foreign countries: the right to secession generally absent; the right to secession only declared; the right to secession enshrined and defined a clear mechanism for its implementation.

Key words: right to secession, constitutional mechanism models constitutional consolidation, federation, federation, people.

Актуальність теми. Останнім часом спостерігається тенденція до відродження рухів за вихід зі складу федерацій, як наслідок, набувають значення конституційно-правові питання пов'язані з правом на сецесію, а особливо пошук теоретичних моделей закріплення та механізму його реалізації в сучасних конституціях.

Відтак, виникає потреба визначити оптимальну та прийнятну модель конституційного закріплення права на сецесію, яка врегулює та вирішить проблемні питання й прогалини, що виникли, та забезпечить не лише формально-юридичне закріплення, а й його ефективну реалізацію в цілому.

Актуальність дослідження даного питання також викликана тим, що виникає необхідність систематизації прецедентного досвіду конституційно-правового закріплення даного права в зарубіжних країнах.

У контексті досліджуваної проблеми окремі її аспекти аналізувалися в працях таких вчених, як: В.Е. Чиркін, Б.А. Страшун, М.В. Баглай, Р.М. Нуруллін, Я.Ю. Кпина, О.В. Строгова, Р.В. Енгібарян, Е.В. Тадевосян та ін.

Аналіз наукової літератури свідчить, що науково-теоретична основа дослідження вивчена недостатньо. Варто зауважити, що існує нагальна потреба у науковому дослідженні права на сецесію, зокрема, з конституційно-правової точки зору.

Метою статті є дослідження та аналіз особливостей конституційно-правового закріплення права на сецесію, механізму його реалізації, виявлення факторів, що впливають на зміст і форму, так як завдяки цьому ми матимемо можливість розглянути теоретичні та практичні аспекти такого закріплення, визначити модель конституційного закріплення права на сецесію, вдосконалити теорію і практику конституціоналізму.

Таким чином, використовуючи методи пізнання та наукового синтезу, теоретико-правовий аналіз зарубіжної практики державотворення, враховуючи суспільно-політичну ситуацію, що склалася, спробуємо проаналізувати конституційні моделі закріплення права на сецесію.

Виклад основного матеріалу. Сецесія – це відокремлення територіального утворення зі складу держави. Найчастіше цьому терміну надають зміст одностороннього виходу суб'єкта зі складу незалежної держави [10].

Складність вивчення сецесії полягає в тому, що це явище досить важко піддається однозначній інтерпретації. З одного боку, сама ймовірність сецесії може бути розглянута як загроза цілісності державного ладу, дестабілізатор політичних процесів в рамках цілого регіону. З іншого боку, сецесія розглядається як спосіб реалізації права народів на

самовизначення, яке є демократичною нормою. Виходить, що протиріччя принципу територіальної цілісності держави і права народів на самовизначення – складна дилема, яка вимагає свого наукового вирішення [1, с. 4].

Однак загальним правилом для всіх суб'єктів федерацій, як і автономій в унітарних державах, є відсутність права на сецесію, а, отже, їх повного державного суверенітету. Федеральні держави, будучи більш децентралізованими в порівнянні з унітарними, у своїх нормативних актах не закріплюють право на односторонню сецесію [2].

Історія знає цілий ряд випадків, коли сецесія здійснювалася де-факто (Громадянська війна в США, сецесія Сенегалу з Федерації Малі, сецесія Сінгапуру з Федерації Малайзія, сецесія Бангладеш з Пакистанської федерації); ще більше було невдалих спроб здійснення сецесії. Немає ніяких органічних причин, які виключали б юридичне закріплення права сецесії в конституції [3, с. 49].

Прикладом успішної сецесії країни з економічних причин є вихід Чорногорії зі складу Сербії у 2006 р. Нова держава спромоглася успішно використати вигідне географічне положення (сприятливий клімат, наявність виходу до моря) для розвитку міжнародного туризму. Р. Ключник зазначає, що приклад сецесії Чорногорії демонструє, що відокремлення частини держави може дати поштовх до більш раціонального використання її ресурсного потенціалу, що, у свою чергу забезпечує стрімке економічне зростання [11].

Конституція СРСР закріплювала право на сецесію, але в ній не було передбачено механізму реалізації цього права, зокрема, не було визначено, з яких причин і за яких умов може бути реалізовано право на відокремлення. Звісно, що дане право було закріплено в Конституції виключно декларативно, оскільки з огляду на тоталітарний політичний режим СРСР таке право навряд чи могло бути реалізовано на практиці.

Після розпаду соціалістичних федерацій не існує конституцій, де говориться про суверенітет суб'єктів федерації [4].

У деяких федеральних конституціях зустрічаються положення про суверенітет суб'єктів федерації: Конституція Мексики 1917 р. передбачає суверенітет штатів, що обмежений лише їх внутрішніми справами (ст. 40); Нова Конституція Швейцарії 1999 р. у ст. 3 встановлює, що кантони суверенні, оскільки їх суверенітет не обмежений федеральною Конституцією. У Росії, Мексиці, Об'єднаній Республіці Камерун (до 1972 р.), Бірмі (у період з 1947 по 1962 рр.) деякі чи всі суб'єкти федерації визнавалися державами [5, с. 140].

Виходячи з аналізу тексту зазначених конституцій, необхідно наголосити на тому, що положення про право на сецесію у суб'єктів федерації не передбачено.

Р.М. Нуруллін стверджує, що сецесія, як правило, передбачає гострий, запеклий конфлікт між сторонами, який веде не тільки до кардинальних інституційно-політичних змін, але й до серйозних людських

втрат. Саме тому переважна більшість діючих конституцій не визнає права на сецесію [1, с. 4].

Зауважимо, що багато науковців наголошують на тому, що у творців конституцій часто виникають сумніви – чи не призведе формальне визнання конституційного права на сецесію до наслідків крайньої політичної фрагментації або ж прямо до анархії.

Я.Ю. Купина підкреслює, що держави готові вдатися навіть до найжорстокіших заходів впливу для забезпечення своєї цілісності і єдності, щоб не порушувати поділом території гармонію устояних суспільних, економічних і інших відносин. Для досягнення цієї мети у своїх нормативних актах країни закріплюють положення про неможливість використання права сецесії [2].

Таким чином, приходимо до висновку, що на сучасному етапі державотворення є поширеною тенденція не закріплювати на федеральному конституційному рівні право на сецесію, оскільки це надасть можливість забезпечити територіальну цілісність і єдність, гарантуватиме неспроможність розповсюдження сепаратистських рухів.

Предметом нашого дослідження будуть сучасні федеративні конституції Ефіопії 1994 р. [6] та Сент-Кітс і Невіс 1983 р. [7], які створюють прецедент і закріплюють право на сецесію та механізм реалізації цього права.

Конституційна модель закріплення права на сецесію Ефіопії

У грудні 1994 р. Конституційна асамблея прийняла новий Основний Закон Ефіопії, який вступив в дію 21 серпня 1995 р.

Аналізуючи конституційне законодавство Ефіопії, зазначимо, що республіканська форма правління реалізується у вигляді парламентської республіки, є федеративною державою, яка складається з регіонів (штатів), утворених за етнічним поділом і двох самоврядних міст (Аддіс-Абеба і Діре-Дауа).

У ст. 39 Конституції Ефіопії 1994 р. [6] чітко вказано, що «кожна національність, народність і народ Ефіопії мають безумовне право на самовизначення, включаючи право на вихід зі складу держави». В конституційній практиці Ефіопії ми стикаємося з такою проблемою: не визначено, що суб'єкти федерації (штатів) мають право на сецесію, натомість передбачається виключно право на самовизначення націй, народностей і народів, включаючи право на вихід зі складу держави.

В ч. 1 ст. 47 Конституції Ефіопії [6] передбачено склад федерації, до якої входять дев'ять регіонів (Тиграї, Афар, Амара, Оромія, Сомалі, Бенішангул-Гумуз, Юга, Гамбела, Харарі), а в ч. 2 закріплено: «національності, народності і народи, що проживають у регіонах, які перелічені у ч. 1 цієї статті, мають право в будь-який момент заснувати свої власні регіони».

Відповідно, в ч. 3 ст. 47 Конституції Ефіопії [6] чітко визначено порядок реалізації права будь-якої національності, народності чи народу заснувати свій власний регіон:

1. Якщо вимогу прийняти статус регіону схвалено більшістю в дві треті від загальної кількості членів

Ради національності, народності чи народу, інтереси яких зачіпаються, і дану вимогу у письмовій формі було представлено в Раду держави;

2. якщо Рада, до якої було представлено дану вимогу, протягом року з моменту його отримання організувала референдум серед представників національності, народності чи народу, що пред'явили дану вимогу;

3. якщо вимогу про отримання статусу окремого регіону було підтримано більшістю учасників референдуму;

4. якщо Рада держави передала свої повноваження національності, народності чи народу, яка подала вимоги; а також якщо новий регіон, утворений в результаті референдуму, без необхідності в подачі будь-якої заяви, безпосередньо стає членом Федеральної Демократичної Республіки Ефіопія;

5. регіони, що входять у Федеральну Демократичну Республіку Ефіопія, володіють рівними правами і повноваженнями.

Отже, конституційний механізм реалізації права на самовизначення національністю, народністю чи народом є недосконалим, так як, влучно зауважує Я.Ю. Купина, у даному випадку має бути збіг інтересів – рішення народу, що проживає на території суб'єкта федерації, винесене на референдумі, і верхньої палати федерального парламенту держави [2].

Таким чином, відділення національних меншин не може бути здійснено без відокремлення території, тому в Конституції закріплюється порядок заснування власного регіону національністю, народністю чи народом, який безпосередньо стає частиною Федеральної Демократичної Республіки Ефіопія.

Проаналізувавши конституційні положення Ефіопії, виділяємо такі особливості:

– чітко закріплено право на сецесію, хоча в цьому випадку суб'єктом відокремлення є нація, народність та народ, а не суб'єкт федерації;

– жодного слова в Конституції Ефіопії немає про конституційно-правовий механізм реалізації права на сецесію суб'єктів федерації;

– передбачено конституційний механізм реалізації права на самовизначення національністю, народністю чи народом: отримати схвалення 2/3 парламенту; організувати референдум протягом року на зазначеній території; прийняття позитивного рішення більшістю голосів виборців; схвалення парламентом питання про створення регіону.

Конституційна модель закріплення права на сецесію Сент-Кітс і Невіс

Двосуб'єктні федерації є найменш стійкими, оскільки кожний із суб'єктів за своїм форматом є близький до формату незалежної держави. Нерідко сепаратизм посилюється в меншому за розмірами суб'єкті, який вважає, що в разі здобуття незалежності зможе активніше розвиватися. В даний час такою федерацією є Сент-Кітс і Невіс [8, с. 60].

Федерація Сент-Кітс і Невіс (Федерація Сент-Крістофер і Невіс) – це держава в східній частині Карибського моря, яка складається з двох островів – Сент-Кітс і Невіса, що належать до Малих Антильських островів. Сент-Кітс і Невіс є найменшою

державою Західної півкулі як за площею, так і за чисельністю населення, незалежний член Британської співдружності, яка заснована на демократичній парламентській системі Великої Британії.

Країна стала незалежною в ході відділення від Великої Британії і розпаду раніше керованої єдиної адміністрацією колоніальної Федерації Вест-Індії.

Конституція Сент-Крістофер і Невіс [7] була прийнята 22 червня 1983 р. і набула чинності 19 вересня 1983 р., розроблена в ході консультацій британських представників і місцевої влади у зв'язку з проголошенням незалежності зазначеної території від Великої Британії. Структура Конституції складається із преамбули, 11 розділів (120 статей) і шести додатків.

В ст. 1 Конституції [7] закріплюється федеративний характер держави, що включає до свого складу два острови – Сент-Кітс та Невіс. Зауважимо, в межах даної статті Конституції зазначається, що назви держави Сент-Кітс і Невіс та Сент-Крістофер і Невіс отожнюються.

Питанням правового статусу острова Невіс присвячено X Розділ Конституції держави. На відміну від Конституції Ефіопії в ст. 113 Конституції Сент-Кітс і Невіс закріплено право на сецесію суб'єкта федерації – острова Невіс від Сент-Кітс та механізм реалізації його відокремлення.

У цьому випадку слід звернути особливу увагу на ст. 113 Конституції [7], в якій чітко визначається механізм реалізації зазначеного права:

п. (1) – законодавчі збори Острова Невіс можуть передбачати, що острів Невіс перестає бути федеративною державою з островом Сент-Крістофер і, відповідно, що Конституція Сент-Кітс і Невіс не буде більше мати впливу на острові Невіс;

ч. (2) – законопроект для цілей параграфу (1) не можуть розглядати, якщо він не прийнятий Генеральною Асамблеєю, на його остаточному читанні законопроект мають підтримати не менше двох третин усіх обраних членів Асамблеї, і такий законопроект не може бути представлений генерал-губернатору на затвердження, якщо:

а) мав місце інтервал не менше, ніж за дев'яносто днів між введенням законопроєкту в Асамблею і початку розгляду в Асамблеї на другому читанні законопроєкту,

б) після того як був прийнятий Асамблеєю, законопроект був схвалений на референдумі, що відбувся на острові Невіс, не менш як двома третинами всіх дійсних голосів на зазначеному референдумі;

в) повну і деталізовану пропозицію для майбутньої Конституції острова Невіс (будь-то в якості окремої держави, або як частина або в асоціації з якою-небудь іншою державою) представляють перед Асамблеєю, принаймні за шість місяців до проведення референдум і ці пропозиції, адекватні пояснення її значення, мають бути доступні для осіб, які мають право голосувати на референдумі принаймні за дев'яносто днів до проведення референдуму;

п. (3) – кожна особа, яка, у той час, коли проводиться референдум, мала право голосувати на виборах представників, що проводилися на острові Невіс,

має право голосу на референдумі, що відбувається в цілях цієї статті відповідно до такої процедури, які можуть бути приписані законодавством острова Невіс для цілей референдуму, і ніяка інша особа більше не має права голосувати;

п. (4) – у будь-якому референдумі для цілей цієї статті виборцю повинен бути наданий виборчий бюлетень в такій формі, щоб не виявити будь-які голоси інших осіб;

п. (5) – за проведення будь-якого референдуму для цілей цієї статті повинен нести відповідальність Контролер виборів і, відповідно до умов, передбачених у параграфах (4), (5) і (7) ст. 34 Конституції, застосовується до нього або будь-якого іншого посадовця, що виконує його функції по відношенню до референдуму, так як вона застосовуються щодо здійснення функцій по відношенню до виборів представників;

п. (6) – повинні бути такі умови, які мають бути досягнуті законодавчим органом Острова Невіс, щоб включити незалежні та неупереджені особи, висунуті міжнародним органом для спостереження за проведенням референдуму для цілей цієї статті та мали можливість скласти звіти про поведінку або результати референдуму для генерал-губернатора, який повинен будь-які такі доповіді опублікувати, і для цієї мети таким особам повинні бути надані такі повноваження, привілеї та імунітети, які можуть бути прописані законом або на підставі закону, прийнятого парламентом, або з урахуванням цього, або будь-яким законом, прийнятим законодавчими зборами острова Невіс;

п. (7) – законопроект для цілей параграфу (1), не може бути представлений генерал-губернатору на затвердження, якщо він не супроводжується свідомством з підписом президента Асамблеї, про те, що положення параграфу (2), були дотримані і свідомство з підписом Контролера виборів із зазначенням результатів референдуму;

п. (8) – свідомство президента Асамблеї, відповідно до цього параграфу, повинне бути остаточним, що положення параграфу (2) були дотримані і не будуть оскаржуватися у будь-якому суді.

Таким чином, аналіз конституційних положень Сент-Кітс і Невіс [7] є яскравим прикладом закріплення права на сецесію суб'єкта федерації, конституційний механізм реалізації зазначеного права островом Невіс є чітко визначеним і дозволяє створити незалежну державу, якщо за таке рішення проголосують не менше двох третин зареєстрованих виборців острова.

В межах нашого дослідження особливий інтерес становить практика реалізації зазначеного механізму. Так, у 1998 р. острів Невіс вперше спробував вийти зі складу федеративної держави Сент-Кітс і Невіс. Того разу багато хто сприйняв пропозицію прем'єр-міністра острова Невіс Венса Аморі як прояв банальної політичної риторики. Але пропозиція переросла в референдум, хоча при цьому багато хто сумнівався в його серйозності. На референдумі прихильники відділення отримали 61,7% голосів, ледве не набравши необхідних двох третин. У 2003 р., коли прем'єр-міністр Аморі ще раз заявив про те, що хотів би зробити Невіс самостійним, народ сприйняв це більш серйозно. 17 липня 2003 р.

законопроект про вихід зі складу федерації пройшов перше читання у Асамблеї Острова Невіс. 12 серпня 2003 р. прем'єр-міністр Аморі виніс на обговорення пропозиції щодо Конституції Невісу з коментарями, які і передбачено діючою Конституцією федерації. Після шести місяців за відсутності будь-яких дебатів з приводу законопроекту про відділення здавалося, що рух в сторону відокремлення завмер. На островах ходили чутки про те, що Рух Стурбованих Громадян прем'єр-міністра Аморі змінює свої погляди. Прем'єр-міністр розвіяв всі сумніви 7 квітня 2004 року. Він виніс проект Конституції з поправками на обговорення Асамблеї. Прем'єр-міністр Аморі пояснював, що в первісному пакеті пропозицій до Конституції не були розписані кроки, які належить зробити після проведення референдуму і які забезпечували б незалежність острова Невіс. Він вкотре підтвердив свою позицію з приводу відділення і ще раз заявив про свій намір перетворити Невіс в незалежну державу [9].

Філософія руху по відділенню спочивала на цьому переконанні, що Сент-Кітс отримуватиме більше фінансових вигод з федерації, ніж Невіс. Невісіанці часто скаржилися з приводу поганих доріг, незадовільного водопостачання. Тепер жителі острова Невіс обурюються з приводу того, яким чином витрачаються податкові надходження і хто отримує матеріальну допомогу. «Невіс створює своєю працею велику частину державних доходів, а нічого не отримує взамін», – скаржиться Тед Хобсон, видатний невісіанський юрист, який підтримує ідею незалежності для Невіс [9].

Відзначимо, що позиція деяких політичних партій змінилася. Лейбористська партія Сент-Кітс і Невіс, яка очолює федеральний уряд, теж переглянула свої погляди, відмовившись від звичної політики вибіркового, і перейшла до політики просвітництва та роз'яснення непопулярності ідеї відділення Невісу у світі. Тим не менш, лейбористська партія пом'якшила свою позицію, спрямовану проти відділення, заявивши, що вона не буде йти шляхом відділення Невіс. На засіданні спеціального Круглого столу в січні прем'єр-міністр Дуглас уперше виявив ознаки того, що він займає більше профедералістську позицію. Він чітко позначив її, заявивши про те, що у всіх дискусіях з його участю – в Британській Співдружності, в Організації Об'єднаних Націй, у Всеамериканському саміті, в Карибському співтоваристві і Організації східно-карибських держав – всі були проти розділу федерації. Це стало б очевидним відходом від лейбористських позицій, сформульованих в Зеленій Книзі 1982 р., в якій передбачалося існування двох самостійних незалежних держав у рамках взаємодопомоги, принципи якої визначаються Договором про дружбу. Невіська Партія реформації, колишній поборник відділення, також змінила пріоритети і зараз виступає за реформовану федерацію [9].

Таким чином, з вищезазначеного випливає, що позиції громадян і політичних партій змінювалися від закликів про відділення до висловлювань єдності, що свідчить про істотні зрушення в свідомості, усвідомленні реалій глобалізації та економічної вразливості невеликих федерацій.

Вважаємо, що класичним прикладом конституційного закріплення та практики реалізації права на сецесію є федерація Сент-Кітс і Невіс.

Отже, на основі проведення порівняльно-правового аналізу особливостей сучасної конституційної практики ми можемо визначити три моделі закріплення права на сецесію в конституціях зарубіжних країнах:

1. право на сецесію взагалі відсутнє (переважна більшість держав світу);
2. право на сецесію лише задекларовано (Ефіопія);
3. право на сецесію закріплено, і визначено чіткий механізм його реалізації (Сент-Кітс і Невіс).

В ході теоретичного і практичного аналізу зазначеної проблематики постає питання про доцільність закріплення на конституційному рівні права на сецесію та визначення механізму його реалізації.

О.В. Строгова зазначає, що безумовним правом на сецесію територіальне утворення володіє лише за умови, якщо дане право спеціально визнане у загальнодержавній конституції, а претензії територіального утворення на володіння таким правом за відсутності законодавчого визнання є безпідставними. Але спеціальне закріплення відсутності у територіальних утворень права на сецесію не змінює їхнього правового статусу [10].

Підкреслимо, що у майбутньому існує висока вірогідність виникнення нових сепаратистських рухів у багатьох державах світу, і тому доцільним було б проаналізувати існуючі та визначити перспективні моделі конституційного закріплення права на сецесію або інші конституційні механізми, що дозволять вирішити проблеми національних меншин, які можуть привести до сецесії.

О.В. Строгова наголошує на тому, що само по собі законодавче закріплення процедури відокремлення територіальних утворень від держави може сприйматися як провокація сепаратизму. Однак сепаратистські настрої успішно розвиваються і без наявності правових умов. А відсутність правових механізмів розгляду пи-

тання про відокремлення конкретної території від держави може призвести до більш руйнівних наслідків, ніж наявність формальної процедури розгляду можливості відокремлення. Тобто наявність такої формальної процедури слід розглядати не як стимул для сепаратистських намірів, а як правове обмеження [10].

Складність процедури виходу територіальної спільноти зі складу держави здатна нейтралізувати спроби сецесії, які не користуються достатньою суспільно-політичною підтримкою, і спрямувати у цивілізоване русло і зробити менш руйнівним відокремлення спільноти, яка за відсутності правового механізму сецесії могла б перейти до терористичних чи інших суспільно небезпечних методів боротьби [10].

Висновки. Таким чином, враховуючи вищевикладене, підкреслимо, що конституція – це документ, який розрахований на довготривалу перспективу. Вважаємо, що основним завданням конституційних творців та реформаторів має стати прагнення сконструювати або оновити Основний Закон держави так, щоб визначити місце для всіх законних інтересів, які направлені на відокремлення, як тим, що характерні сучасному періоду, так і тим, які тільки можуть з'явитися в подальшому.

Ми є прихильниками консолідованої позиції, так як існує необхідність забезпечення державою реалізації права на самовизначення націй, народностей, народів через надання прав і свобод у різних сферах суспільного життя. Практика показує, що проблеми національних меншин, які можуть привести до сецесії, вносять суттєві функціональні дисбаланси, як наслідок, формується підґрунтя для виникнення конфлікту інтересів, що призводить до затяжних політичних та економічних криз або навіть до військових збройних конфліктів. Тому існує необхідність визначити оптимальну модель конституційного закріплення права на сецесію та механізм його реалізації, які дозволять запобігти виникненню конфліктогенних ситуацій у багатьох країнах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Нуруллин Р.М. Сецессия как политический процесс : автореф. дис. ... к. полит. н. : спец. 23.00.02 / Р.М. Нуруллин ; ФГАОУ ВПО «Казанский (Приволжский) федеральный университет». – Казань, 2012. – 26 с.
2. Купина Я.Ю. Право сецесії в контексті суверенітету держави і суверенітету нації: теорія і практика / Я.Ю. Купина // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2003. – Вип. 22. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/VKhnuvs_2003_22_48.pdf.
3. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран : [учебник для вузов] / А.А. Мишин ; 14-е изд., перераб. и доп. – М. : Юстицинформ, 2008 г. – 331 с.
4. Чиркин В.Е. Конституционное право зарубежных стран : [учебник] / В.Е. Чиркин ; 6-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2010. – 608 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.irbis.vogu.ru/repos/11147/HTML/47.htm>.
5. Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственного права / В.Е. Чиркин. – М. : Артикул, 1997. – 352 с.
6. Конституція Ефіопії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://worldconstitutions.ru/?p=77>.
7. Конституція Сент-Кітс і Невіс [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.wipo.int/wipolex/ru/text.jsp?file_id=235246.
8. Лебедева О.В. Федеративна держава: теоретичні та практичні аспекти / О.В. Лебедева // Молодий вчений . – Херсон : Гельветика, 2014. – № 10(13) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2014/10/48.pdf>.
9. Нисбетт Т. Разделятся ли Сент-Китс и Невис? / Т. Нисбетт // Федерации: науч. журн. – 2004. – Вип. 4(2) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.forumfed.org/libdocs/Federations/V4N2ru-kn-Nisbett.pdf>.
10. Стогова О.В. Сецесія територіальних утворень / О.В. Стогова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2014. – № 1111. – С. 46–52 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.uabs.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12092/1/setsessia%20terytorialnyh%20utvoren.pdf>.
11. Ключнік Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності / Р. Ключнік // Політичний менеджмент. Український науковий журнал. – 2011. – № 6(51). – С. 120–129 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zgroup.com.ua/article.php?articleid=4921>.